

V četrtem poglavju Žolnir opisuje obdobje od aprila do septembra 1943 in poleg Mežiške doline vključí še ti. vzhodni del "južne Koroške". Izrednega pomena v tem obdobju je bila ustanovitev Koroškega bataljona in njegov napad na Mežico 3. aprila 1943. Vzporedno z vojaškim delovanjem se je na Koroškem okrepilo tudi politično delo. Žolnir izpostavlja pomen prve konference OK KPS za vzhodno Koroško 12. in 13. maja 1943, ki je bolj znana pod imenom *Belopeška konferenca* in je bila pomemben impulz za nadaljnje politične aktivnosti in propagando. Prav za slednjo je bilo izrednega pomena tudi delovanje prve tehnike okrožnega komiteja KPS za Koroško, ki je sprva delovala v taboru Koroške čete pozneje pa na Ludranskem vrhu. Koroški bataljon, (oziroma njegove tri čete) je bil na Koroškem aktiven do septembra 1943, ko je imel ob svojem odhodu na Dolenjsko okoli 300 borcev.

Zadnje obdobje, ki ga Žolnir opisuje, sega od septembra 1943 do februarja 1944 (v tem poglavju rahlo že presega v naslovu knjige zastavljeni čas), ko je partizanstvo na Koroškem praktično začelo nanovo. Iz nahitro oblikovane terenske čete je kmalu zrastel (drugi) Koroški bataljon, ki je postal zelo aktiven. Svoj del knjige Žolnir zaključuje z opisom političnega delovanja Okrožja KPS Mežica in Podjuna, z začetki delovanja VOS in narodnoosvobodilnim tiskom, predvsem v jeseni 1943.

Če se je Žolnir v svojem besedilu zamejskega dela Koroške le dotaknil, je avtor drugega dela Mile Pavlin svoj del v celoti posvetil prav slednjemu. Slovenski partizani predvsem iz Gorenjske in Primorske so že v začetku vstaje imeli vpliv tudi na Koroško. Iz tega začetnega obdobja je vsekakor najbolj pomemben pohod Kranjčevega bataljona, ki je z legendarno bitko pri Robežu 25. avgusta 1942 pokazal, da so partizani na Koroškem nacistom lahko še kako nevaren sovražnik.

Začetki organiziranega odpora so bili povezani z ustanavljanjem prvih odborov OF na avstrijskem Koroškem. Ledino sta orala Ivan Županc in Stane Mrhar, ki sta že jeseni 1942 vzpostavila mrežo odborov OF na Obirskem, vzporedno pa sta delovala tudi za ustanovitev partizanske čete, ki bi kasneje prerasla v bataljon in odred. Obe koroški partizanski četi sta zrastle organizacijsko iz Gorenjskega odreda leta 1943. Že prve akcije partizanov na Koroškem so pokazale, da orožniki krajevnih koroških policijskih postaj partizanom ne bodo kos, zato so kmalu začeli ustanavljati še pomožne orožniške postaje. Na spomlad 1943, po uspešni partizanski akciji v Bistrici v Rožu (17., 18. maj), ko sta tretja četa 2. bataljona Gorenjskega odreda in Koroški vod uničila tovarno akumulatorjev, elektrarno, zažgala žago in iz delovnega taborišča osvobodila 41 ruskih vojnih ujetnikov, pa so poslali v južni del Koroške tudi esesovsko policijo, ki je od tedaj izvajala večje akcije proti partizanom. Koroški partizani so tako po ocenah samo v Rožu in vzhodnem delu Zilje vezali čez 2000 vojakov.

Tudi Pavlin zaključuje svoj oris z jesenjo 1943, torej takrat, ko se je narodnoosvobodilni boj v obeh delih Koroške razmahnil. S tega vidika sta oba avtorja opravila šele začetno delo, ki nedvomno kliče po nadaljevanju, ki ga bo verjetno moral opraviti mlajši rod slovenskih zgodovinarjev. Pri tem bo seveda nujno potrebno upoštevati tudi vse tisto, kar avtorjema te knjige ni bilo mogoče; mislimo predvsem na pregled tujega arhivskega gradiva in upoštevanje raziskav tujih avtorjev. Pa tudi nekatera domača objavljena dela bi bila lahko v večji meri upoštevana; posebej moramo omeniti predvsem obilico memoarskega gradiva, ki ga že skoraj tri desetletja objavlja *Vestnik koroških partizanov*, danes *Koroški vestnik*.

"O usodi slovenskega naroda v času nacizma imamo", kot je zapisal uvodničar dr. Avguštin Malle, "vrsto raziskav, pričevanj in memoarske literature. Pričujoča knjiga je dragocen prispevek k naši sodobni zgodovini, saj zapolnjuje vrzel, ki je že dolgo časa obstajala, kljub svoji časovni določenosti". Temu mnenju dodajmo še našo splošno oceno njunega dela: z veliko zavzetostjo in vztrajnostjo sta ga dobro opravila, še posebej, če vemo, da nista šolana zgodovinarja. Lahko rečemo, da mimo njunega dela ne bo mogel nihče, ki se bo kolikor tolikor resno hotel ukvarjati s koroško zgodovino tega obdobja. Škoda je, da je pri snovanju knjige prišlo do toliko nepotrebnih zapletov (organizacijskih in finančnih), da ni bilo mogoče v delo uvrstiti vsaj še krajevnega in imenskega kazala, kar bi imeli za največjo pomanjkljivost predstavljene knjige.

Boris Jesih

Jože Gregorič, *Rast, revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja*. 1. izredna številka. Novo mesto, december 1994. 262 strani.

»Laška kapitulacija. 3. oktober. Gregorič je omahnil v božje naročje. S kakšno žalostjo smo kolegi, skupaj s prof. Steletom, sprejeli sporočilo o smrti. Umtnostnozgodovinska stroka je izgubila odličnega strokovnjaka, mi nadvse poštenega in spoštovanega kolega, Novo mesto kulturnega glasnika, zaljubljenega v njegovo zgodovinsko in estetsko pričevalnost. [...] Iz revščine je zrasel, bil pa je bogat v srcu. Izžareval je skoraj plemiško nobleso duha in človečnosti. [...] Pravi Dolenjec po božji volji. [...] Novomeška »katedrala«, dolga stoletja veličastna krona Novega mesta, ga je vabila s skrivnostjo zgodovine. [...] Gregorič nam je zapustil zgled izredno delavnega in kritičnega raziskovalca, odgovornega za sleherni besedo. Umtnostno zgodovino je pojmoval zares kot znanost, kot zgodovinsko vedo, ki porablja zato tudi zgodovinsko metodo. Spomeniki in njihovi pisani viri so mu bili prvo izhodišče, njihova slogovna analiza glavni namen, podprt z vso historično dokumentacijo. Kulturna – geografska vključitev je bila tista življenjsko odločujoča silnica, ki je navsezadnje določala tudi njihovo vključitev v lokalno in etnično pričevalnost. [...] Gregorič je nakazal umetnostno življenje Dolenjske od antike do 19. stoletja, dežele, kulturnogeografsko in po naravnih danostih razdeljene v tri velike regije, ki jih je avtor določil z bistrim očesom za subtilne variante umetnostne govorice in slogovnih razločkov, predvsem pa je poudaril kulturno mejo, ki poteka čez Dolenjsko med kraško primorskim in severnim kulturnem območjem... [...] Vendar

pa je njegov interes v sami umetnostnozgodovinski stroki segal daleč čez obzorje mesta, kajti bil je razgledan čez domače geografske in časovne meje. Pač neke meje ni prestopil. Po zdravem instinktu in razumsko je slutil nevarnost od juga. Bizantinizem mu je skrival nevaren naboj balkanske hegemonije. [...] Jože Gregorič, vodja reševalne skupine, se je že vrnil v rodni dom po koncu alarma. – In nov napad. Sveta zavest dolžnosti ga je klicala vnovič na pomoč. Še sedem pomočnikov zraven. Zavarovati bolnice v ženski bolnišnici pod Kaptljem. Tudi v strahu smrtno nevarnosti, a reševati je bilo treba ljudi. Izpod oboka sesutega stopnišča so rešili le, kar je od njihovega samodarovanja ostalo zemskega. 3. oktober 1943.«

Ob besedah, ki jih je zapisal Gregoričev prijatelj in kolega, mojster materinega jezika Emilijan Cevc in ki smo jih navedli iz obširnejšega uvoda, nam ostajajo le solze.

Ob nedavnih spominskih svečanostih in prireditvah ob 50-letnici konca II. svetovne vojne, smo lahko z grozo spoznali, kako malo se je od tistih časov spremenilo. Dovoljevali so nam le čutiti z zmagovalci ali poraženci. Za spomin na padle in pobite kot ljudi in civilne žrtve vojne ni bilo prostora. Takrat, ko je Jože Gregorič reševal bolnice iz ženske bolnišnice, sta bili v njej tudi gospa Kukovčeva in njena hči. Pokojni njun in moj sosed se je žrtvoval za njiju. Zaman. Tudi od njiju so prenesli na pokopališče v Ločni le zemске ostanke. Možu in očetu, odličnemu novomeškemu zvonarju, je ostal le sin. Ta je smrtno zbolel na povojni akciji v pohorskih gozdovih. Blizu pokojnega nesrečnega soseda so Kukovčevi našli svoj poslednji dom. Oče in mož jih je vsakodnevno obiskoval. Ob praznikih je v družinski spalnici po posteljah razgrnil njihove obleke in se skušal živjeti v družino, ki mu jo je vzela vojna in povojna norija. Pred nekaj leti se jim je pridružil. Kje v naših historičnih publikacijah je prostor za take in podobne usode? Kdaj bo raziskovanje »vsakdanjega življenja« nadomestilo razpihovanje anomalij in obračunov z nerazumljeno sodobnostjo?

Umetnostni zgodovinarji so se spomnili Jožeta Gregoriča. Preveliko samoljubje med nami ni našlo prostora za Stanka Juga. In koliko je še njunima podobnih usod? Kdaj bomo trezno pristopili k proučevanju nedavne preteklosti? Kdaj bomo videli ljudi, ne pa le heroje in izdajalce?

Sestavni del zgodovinoписа ni samo preteklost sama, ampak tudi ljudje, ki so jo raziskovali. Na njihovih rezultatih gradimo, čeprav bi pogosto to najraje zamoščali. Ni jih malo, ki to tudi naredijo.

Umetnostni zgodovinar Jože Gregorič zaradi prevelike samokritičnosti in tragičnega konca življenja ni zapustil monografije. Na njegove talente in bogato znanje nas spominjajo le v strokovnem tisku in ostalem časopisju raztrešene razprave, poročila in ocene. Sodelavci obetavne novomeške revije *Rast* so zbrali njegova dela in jih izdali v posebnem zborniku. Razdeljen je v tri večje sklope: Razprave in študije, Poročila o kapiteljski cerkvi, Ocene in poročila, Predavanja. Uredništvo je dodalo poleg uvodnika ter Cevčevega in Trstenjakovega zapisa še bibliografijo, ki jo je sestavila Marinka Dražumerič ter krajevno in imensko kazalo. Tematika je umetnostnozgodovinska, Gregoričev pristop k njej pa je tak, da morajo njegove rezultate poznati tudi zgodovinarji. Avtor ni bil le esteta ampak znanstvenik, historik v najširšem smislu besede. V središču njegovega zanimanja je bila res novomeška kapiteljska cerkev, vendar mu je njeno raziskovanje pomagalo, da je neprestano širil problematiko tako časovno kot krajevno in predmetno in nakazal svoje prihodnje delo v smereh »Umetnost Dolenjske«, »Slovenska mesta in trgi« in »Srednjeveška cerkvena arhitektura do leta 1430.« Ti poizkusi kažejo, da nimamo opravka s človekom lokalnih ambicij, ampak z znanstvenikom, ki je imel široko zastavljene koncepte, ki je dejansko veliko obetal, ki je vedel, kaj hoče, kot »naš« Stanko Jug. Vrsta njegovih takratnih dognanj je odtlej presežena, zlasti v sintetičnih poizkusih, v nekaterih podrobnostih pa ni mogoče mimo njega. Poleg faktografskih dejstev priteguje njegovo delo še posebej metodološko. Umetnostno zgodovino je dejansko pojmoval kot historično vedo in ni nenavadno, da se je lotil tudi diplomatarija novomeškega kaptlja. Imel je velik posluš za razumevanje problemov časa. Priteguje nas z ljubeznijo do obravnavanega predmeta, ki pa ni slepa, ampak vidi tudi napake; navdušuje nas z lepoto, preprostostjo in polnostjo izražanja, ki je skladno z estetsko vrednostjo obravnavane tematike, vendar daleč od danes tako modernih fraz in leporečja.

Jože Gregorič je svoje mlado življenje posvetil »katedrali« in njeni notranji opremi, zlasti Tintoretovu sv. Nikolaju. Prevzela ga je kot vse, ki so in še rastejo v njeni senci. Bila je alfa njegovega zanimanja, nakazal pa je lahko le, kje smemo slutiti omega. Čeprav obsega bibliografija le nekaj nad 60 enot, raziskovalec Dolenjske in Slovenije ne more mimo njih. Redki so še Novomeščani, ki jim v ušesih še odzvanja nebeško lep Gregoričev tenor, ki se je izgubljal v gotskih višinah prezbiterija njemu tako drage cerkve. Nedokojana restavracija njene zunanjsčine in notranjsčine, s katero je začel, pa še danes kliče po nadaljevanju njegovega dela.

Stane Granda